

Թ. ին. բայց նա միևնոյն ժամանակ 4 տիեզերական ժողովներ յատկապէս մէջ բերելով այս Ե.Բ ամենեւին չէ յիշում, և առհասարակ նորա թղթի բովանդակութիւնը մանաւանդ «խաշեցար» մասին ունեցած կարծիքը, մեզ տրամադրում է աւելի ենթադրել, որ նա ի. ժողովից առաջ է գրել իւր թուղթը: Ինչպէս պէտք է այս բոլոր կէտերը իրար հետ համաձայնեցնել՝ մութն է առ այժմ մեզ համար: Այսքանը միայն պարզ է ի հարկէ, թէ Աբասին թըղթեր տանողը նոյն Թուաման է, որ Կաղանկատուացու պատմութեան մէջ* առաջին տեղն է յիշուում՝ Հայոց Յովհաննէս կաթողիկոսի գրութեան հիման վերայ Աղուանից երկրից հալածուած խռովարարների շարքում: Սերկայ թղթի մէջ յիշուած Հայոց ժողովը ուր նոքա քաղկեդոնականութիւն մերժել են՝ չէ կարող շատ հին լինել. բոլոր խօսքերից երևում է, որ վեճերը դեռ նոր են սկսուած, որ որոշ չէ դեռ հարեան եկեղեցիների այս խնդրի նկատմամբ բռնած զիրքը, դեռ նոցա փոխադարձ յարաբերութեանց մէջ փոփոխութիւններ մացնել կարելի է. իսկ այդ ամենը շատ աւելի յարմար է գալիս Զ. դարում, երեսնական քառասնական թուականներին՝ քան Ե. դարում զուամբած մի ժողովի: Շատ կարևոր է այստեղ նաև այն հանգամանքը, որ Երուսաղէմի պատերազմները խառնուում են Հայոց և հարեան եկեղեցիների գործերի մէջ և մի տեսակ իրաւասութիւն են կամենում բանեցնել այդ եկեղեցիների վերայ. որ հայերն այսպիսի վաղ ժամանակներում վանք ու հաստատուն միաբանութիւն են ունեցել Երուսաղէմում: Մեր կարծիքով հայոց և Երուսաղէմի եկեղեցւոյ մէջ եղած յարաբերութիւնը առանձին նշանակութիւն ունի մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ: Իսկ հայոց հալածելու մասին այնպիսի տղեղ ինքնաբաւականութեամբ տուած նկարագրութիւնը մի շատ հետաքրքիր տեղեկութիւն է, որ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս վաղ և ինչպիսի ընդարձակ սահմաններում է սկսուել քրիստոնեայ հաւատակիցների կողմից հալածանքը հայոց դէմ:

Կ. Վ.

Ս. ԼՈՍԱԼՈՐԻ ԼՁՐ.

« Ի վերայ Աշոյն եւ Նմիսածնի լամնայն ազգն Հայոց կապեալ կան ».

Առաք. Գաւր. Ժ.:

Ա

Հովիւները Սեպուհի վերայ շրջելու ժամանակ մի քարանձաւի մէջ տեսան մի ծերունի՝ կրթնած իւր դաւաղանի վերայ, բազուկները տարածած և կանգուն մնացած անշուշտ, Ո՞վ էր այդ ծերունին, չգիտէին նոքա. «սակայն իմացան ի փառաց լուսոյն, թէ մեծ ծառայ Աստուծոյ է. քարի կարկառ կուտեցին նորա վերայ և թողին հեռացան».

Հայոց մեծ հովուի՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մարմինն էր, որ ծանկուեցաւ այդ նորանշան շիրմի տակ Սեպուհի միամիտ հովիւների ձեռքով:

Ինչո՞ւ այդպիսի անյայտութեան մէջ տեղի ունեցաւ աղգիս լուսաւորութեան նահապետի երջանիկ փոխումը. միթէ չար բաղդը հալածել հանել էր նորան մինչև Սեպուհի բարձրաբերձ մենարանները. միթէ՞ մարդատեցութիւնն առաջնորդեց մինչև այդ ճգնարանն այն անձին, որ մարդասիրաբար բազմապատիկ տանջանքների և հնգետասանմայ տարօրինակ բանտարգելութեան դառնութիւնները կրեց՝ մի ամբողջ աղք փրկելու համար, միթէ՞, վերջապէս, մարդկային սպերախտութիւնը վանեց մղեց նորան բազմամարդ շրջաններից դէպի անմարդարանակ այրերը, ուր հրեշտակալիքն ծերունին, ի վերջոյ, «փոխի մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց», պատմութիւնը գրեթէ լուծւում է այս հարցերին արժանաւոր պատասխանը տալու, Բազմաթիւ աւանդութիւններից այսքանը կարելի է իմանալ, որ Ս. Գրիգոր նիկիոյ ժողովից յետոյ, հօտի հովուութիւնն իւր կրտսեր որդուն՝ Ս. Արիստակէսին յանձնելով, հեռացաւ իւր ճգնարանն, ուր սովոր էր մինչ ցայն երբեմն երբեմն առանձնանալ, և այլ ևս չերեցաւ աշխարհին, Մովսէս Խորենացին բացատրում է թէ Ս. Լուսաւորիչ առանձնական կեանք ընտրեց այն պատճառով, որ սիրեց լեռներ և ամայութիւն և մտքի հանգարտութեամբ ինքն իրեն մէջ կենդրոնանալ, որպէս զի կարողանայ անընդապէս խօսել Աստուծոյ հետ, Անբնական չէ մենաւոր կեանքի այսպիսի մի տենչ ունենալ ծերութեան հասակում. սակայն Ս. Խորենացու բացատրութիւնը գոհացուցիչ չէ, որովհետև Ս. Գրիգոր ոչ թէ միայնացած է երևում, այլ իւր անձը ծածկած, Այս վերջին հանգամանքի նկատմամբ միւս աւանդութիւններն

* Հաստոր Բ Գլուխ Ը:

աւելի վսեմ՝ բացատրութիւն են տալիս, որ արժէ յիշատակել, Պատմում են, թէ, երբ Ս. Արիստակէս գնաց Նիկիա՝ առաջին տիեզերական ժողովին ներկայ լինելու Ս. Լուսաւորիչ ևս գնաց Տարօն և չորս ամիս մնաց այնտեղ Անտոն և Կրօնիդէս ճգնաւորների մօտ, նոքա խորհուրդ տուին Ս. Լուսաւորչին այլ ևս չերևել աշխարհին. Ծածկեա՛ ըզքեզ, ասացին, յառաւել փառացդ մօտ ի ծերութիւնդ, որպէս զմեծն Մովսէս, զի մ'ի պաշտօնսցեն զդոսկերս քո նորադարձ ժողովուրդդ, և կամ գայթակղեսցին ի մեռանելն քո՝ տկարամիտ կարծեօք, Ս. Արիստակէսի բերած հաւատոյ հանգանակն ընդունելուց յետոյ, հետեւելով յիշեալ խորհրդին, Ս. Գրիգոր առանձնացաւ Սեպուհ սարի վերայ և «ոչ ևս երևեցաւ յայտնեալ ումեք» «ի Մանեայ այրն կեցեալ աներևութաբար ամս բազումս», Այդ ճգնութեան ժամանակ, ինչպէս աւանդութիւնն ասում է, Ս. Լուսաւորիչ կամեցաւ ծնկաչոք գնալ Երուսաղէմ՝ Ս. տեղերին երկրպագութիւն տալու. ծնկների վերայ գնալով, իջաւ նա Սեպուհի գագաթից մինչև ստորոտն, ուր մի ձորակում նորա առջև ելան երկու սերովքէ և յայտնեցին Քրիստոսի պատգամը, որ ասում էր. Պատկառեմ ի քո անտանելի ճգնութենեդ. կ'աց ի վերայ ոտից քոց, և ե՛լ ի լեառնդ, ուստի իջերդ, և անդ վախճանեսցիս, և ոչ որ զիտասցէ զմահ քո առժամայն, և ոչ առնռէ զքեզ ի պաշտօն բարւոյ խրատեալ ի քէն ժողովուրդն քո: * Այս աւանդութիւններից ահա երևում է, որ Ս. Լուսաւորչի առանձնանալուն և անծանօթ մահով վախճանուելուն պատճառ է եղել մի վերին ցուցումն, և այս այն հեռատես և իմաստուն խորհրդով, որ Քրիստոսի նորահաւատ ժողովուրդը չչիփթէ սրբոց մեծարանքը Ս. Աւետարանի ոգւով հաստատուած աստուածային պաշտամունքի հետ, Այս և աչքի առաջ ունի Մ. Խորենացին, երբ ասում թէ «աստուածային իմն գոգցես տեսչութեամբ» շատ տարիներ անյայտ մնաց Ս. Լուսաւորչի մարմինը, որպէս զի «մի ի պաշտօն առցի ի դեռահաւատ բարբարոս ազգաց»՝ Նոյնպիսի վերին ցուցման կամ աստուածային տեսչութեան գործ են առհասարակ Ս. Լուսաւորչի կեանքի այլ նշանաւոր դէպքերն՝ ինչպէս օրինակ խոր վերապից գուրս գալը, նորահաւատ ժողովրդի առաջնորդութիւնն ստանձնելը, Հայոց Մայր Եկեղեցին կանգնելն և այլն, Հետեւաբար զարմանալի չէ, որ նորա անյայտութեան մէջ՝ աշխարհից ծածուկ վախճանուելն էլ բացատրուած է նոյն ոգւով և ուղղութեամբ, ինչ որ նորա կեանքի յիշեալ դէպքերը, Սակայն մտածել, որ Ս. Լուսաւորչի, ունենալով որդիք և թոռներ, ունենալով բաղմաթիւ հոգեւոր և հոգեւուն զաւակներ, ինչպէս էին Ս. Տրդատ արքայն և այլ մերձաւոր աշակերտներն ու բարեկամները, բոլորովին անծանօթ լինելու ճգնութեան ժամանակ, և նոցանից ոչ որ չհետաքրքրուէր նորա մասին, անշուշտ, հակառակ է մարդկային բնութեանն և ամէն ժամանակի ու շրջանի բնկերական բարքին, Ուստի կարող ենք հաւանական համարել, որ Ս. Գրիգորի իրեն ցանկութիւնն էր՝ այն կտակն աւանդելու իւր մերձաւորներին, ինչ որ աւանդութիւնը դրել է օ. ճգնաւորների և սերովքների բերանը. որով և կիմանանք, թէ ազգիս Լուսաւորչի մահն և ամփոփումն անյայտութեան մէջ պահուեցան այն պատճառով, որ նորադարձ ժողովուրդը կատարելապէս ընտելանայ քրիստոնէութեան գաղափարին և չլինի թէ, հետեւանական երկրի մի պաշտամունքներին հետեւելով, պաշտօն մատուցանէ իւր Լուսաւորչին:

Քանի որ Դ. դարու յիշատակարանների մէջ Ս. Լուսաւորչի մահուան հանգամանքների վերայ որ և է ակնարկ չկայ, դժուար է անշուշտ, հաւատալ թէ այդ աւանդութիւններն աւելի ուշ ժամանակներում չեն հիւսուած. բայց և այնպէս ակնբեր է, որ Ե. դարում արդէն կար նոյն աւանդութիւնը Ս. Լուսաւորչի՝ անյայտութեան մէջ «աներևութաբար շատ տարիներ» Սեպուհի վերայ ապրելու, անծանօթ կերպիւ վախճանուելու և հովիւների ձեռքով ամփոփուելու մասին. * Խորենացու պատմած այդ աւանդութիւնը գրեթէ շատ սակաւ տարբերութեամբ կրկնում են և ուրիշ մատենագրներ, Յովհաննէս Դրասխանակերտցին, Ժ. դարում նոյնը պատմելով ասում է. Անգիտաբար իմն թաղեալ ի հովուաց իւր գտեալ զնա ի կարգ իմն ազքատաց, Ս. Ներսէս Շնորհալին ԺԲ. դարում իւր վիպասանութեան մէջ այսպէս է համառօտում յիշեալ աւանդութիւնը.

Հովուապետին անյայտ եղեալ
Լուսոյն մերոյ լոյսն ամփոփեալ,
Ի հովուական դասուց թաղեալ,
Թափառական այր կարծեցեալ,
Չի որք փրկէին սպասատրեալ,
Նորա զծառայն ղիսապատեալ.
Որպէս զՄովսէսն անքոյթ եղեալ,
Չի մ'ի պաշտօն զնա առեալ:

* Վարդան, Ներքող. Մոսկ. Հայկ. Ե.

* Մովս. Շոր. պատմ. Բ

Այս մտքով երգում է և Յովհան Երզնկացին իւր շարականի մէջ ԺԳ. գարում, նոյն երգի միտքը կրկնելով և իւր ներքողի մէջ.

Հովուին հսկողին ճշմարտի եւ քաջ Հովուին
պատկերի հովիւքն եղնն հետեւողք.
Չոր ամիսիցեցին զմարմինն մարտուր մերձ ի
յայրն Մաննայ մեզ դեղ ախտից մաքրու-
թեան:

Իսկ սերովբէների երևիլը և Ս. Լուսաւորչին պատգամ տալը, որ պատմել է մեծն Վարդան իւր ներքողի մէջ ԺԳ. գարում, դարձեալ երգում է Երզնկացու շարականի մէջ երկու տեղ.

Հեցթեւան սրտէից կիզիչ կենդանացն
Եղեւ տեսանող հոգով կենդանին.
Չանդնդախոր զձորն երկնից կամար յո-
րինեալ:

Չորի մէջ սերովբէների իջման տեղում, ըստ աւանդութեան, Ս. Լուսաւորչի խաչեր կանգնեց, Վարդանն ասում է, որ «այժմ գեղակ է տեղին, ուր խաչքն կան հրաշագործք» և անուն գեղըն կոչի Սերովբէք մինչև ցայսօր»։ Նոյն անունն այդ տեղը կրում է և այժմ։ Եւ նոյն շարականի մէջ, սերովբէների իջումն երգելով, Երզնկացին բացատրում է տեղի անունն այս խօսքերով.

Որում ցանկացան զօրքն սրտէից,
Բերանք հրեղէնք յերկնից ի յերկիր
Խոնարհեալ ի տես մարմնով ճգնողին.
Որ եւ պատիւ տեղւոյն անուամբն
կոչի:

Բ

Այսպիսի փառաց պսակ հիւսելով ազգիս լուսաւորութեան քրտնավաստակ աշխատաւորի ճակատին, մեր նախնիք երկնային, հրեշտակական և աստուածամերձ յատկութիւն վերագրեցին նորան, և այսպիսով անստուգութեան թանձր քողի տակ ծածկուած մնաց Ս. Լուսաւորչի մահուան և թաղման հանգամանքն աւանդութեան մէջ, Չնէր կարող սակայն հաւաստի չհամարել Փաւստոս Բիւզանդի ցուցումը, որ պարզապէս նշանակում է, թէ Ս. Գրիգոր ամփոփուեցաւ Թորգան աւանում, որ Գարանաղեաց գաւառի մէջն է Սեպուհի ստորոտում, Փաւստոս ոչ միայն առանձնապէս Ս. Լուսաւորչի գերեզմանը դրնում է այն տեղ, այլ և պատմելով նորա որդու Ս. Վրթանէսի և թոռան Ս. Յուսիկի մահն, ասում է, որ վերջիններս էլ ամփոփուեցան «ի գիւղն Թոր-

գան»։ «առ մեծ հայրապետին Գրիգորի»։ Յիշելով թէ մի քանի տեղեր կան, որոնք «կանոնաւ ի հայրապետացն և ի թագաւորացն պատուեալք լինէին» Փաւստոս իրրե մի օրինակ էլ նշանակում է Թորգանի եկեղեցին «վասն գերեզմանացն»։ Թէև փոքր ինչ չիթ թէ այդ տեղում (Գ. 14) Փաւստոսի գրութիւնը, բայց մտքից կարելի է մակարերել, որ գերեզմաններ ասելով, աչքի առաջ ունի ինչպէս «հայրապետին Գրիգորի» նմանապէս և նորա մօտ ամփոփուած Ս. Վրթանէսի և Ս. Յուսիկի, նաև Ս. Տրդատ արքայի գերեզմանները, վերջինս պէտք է ամփոփուած լինէր իսկապէս նոյն գաւառի Անի կամ Վամախ ամրոցում, որովհետև այդ էր հին Արշակունի թագաւորների դամբարանը, բայց ինչպէս Փաւստոսի խօսքերից, նմանապէս և այլ աւանդութիւններից երևում է, որ Ս. Տրդատի մարմինն էլ նորա լծակցի մօտ դրուեցաւ, Մ. Խորենացին Տիրամօր պատկերի պատմութեան մէջ յիշում է, որ Ս. Գրիգոր իրեն հետ շրջեցնում էր Ս. Բարգուղիմէոս Առաքելոյ Դարբնաց Գարի վերայ կանգնած խաչը, որ յետոյ, ասում է, դրուեցաւ Ս. Տրդատ արքայի գերեզմանի վերայ, և որովհետև այդ տեղ խօսքը Հոգեաց վանքի վերայ է, որ հաստատուեցաւ Դարբնաց Գարի մօտերը, սխալ հետեւութիւն են հանել աւանդութեամբ իբր թէ Ս. Տրդատ արքայի գերեզմանն էլ Հոգեաց վանքումն է. մինչ գեռ Խորենացու պատմածը միայն խաչի մասին է, որ դրուել է Տրդատայ գերեզմանի վերայ առանց յայտնելու թէ ուր է այդ գերեզմանը, Ս. Տրդատի մարմինը թաղուել է Ս. Գրիգորի մօտ Թորգան աւանում, այդ յայտնում է մեզ Փաւստոսից զատ և այն հատուածը, որ համարուում է Մ. Խորենացու պատմութեան մասն և որի մէջ նկարագրուած է Տրդատ արքայի մահն և յուղարկաւորութիւնը (Բազմավէպ, 1851). այդ հատուածի մէջ պարզ նշանակուած է, որ ս. թագաւորի մարմինը տարան «ի Թորգան» և «թաղեցին զնա ի տեղւոյ զբօսանաց մեծին Գրիգորի, զոր պարսպեալ անւանեաց իւր պարտէզ» (Վյորաբատ, 392). Ս. Տրդատի գերեզմանն Հոգեաց վանքում գտնուելու աւանդութիւնն, անշուշտ, շատ ուշ է կազմուել և այն թերևս այն պատճառով, որ Յայսմաւուրքի մէջ յիշատակութիւն կայ թէ «յետոյ տարան գաղտարար ի Հոգեոց վանք Ս. Աստուածածին» (Վյորաբ, 333), Հոգեաց վանքում գտնուիլն աւելի յետին դարերի յիշատակարանների մէջ է յիշուում, որոնք սակայն այնքան վստահելի չեն. Վարդանի անունով յայտնի աշխարհագրութեան մէջ, զորօրինակ, այսպիսի բան կայ. Ընչտունիք Ոստան է, ուր կայ սուրբ ուխտն Հոգեոց վանքն, ուր կայ կենդա-

նագիր պատկերն Տիրամայր Ս. Աստուածածնին, զոր երեք Ս. Առաքեալն Բարդուղեմէոս, և անդ է, ասում է, ս. գերեզմանն Տրդատայ թագաւորին և Աշխէն տիկնայ և Խոսրովի գետոյն, և կոչի սա Հաշտէն գաւառ և այլն. հակասութիւնները շատ պարզ են. Հոգեաց վանքը Տիգրիսի վերայ է Անձեացեաց գաւառում, այլ ոչ Ոստանում Աւանայ ծովի վերայ, իսկ Հաշտէնը Արածանու հովտումն է. մի այլ տեղ նոյն Վարդանի աշխարհագրութեան մէջ ասուած է է, որ Արագածոտնի Վոչ աւանումն են .ս. գերեզմանքն Յուսկան և Գանիէլին թոռանց Ս. Լուսաւորչին, արդէն իմացանք, որ ս. Յուսկի դերեզմանը Թորգանումն է, իսկ ս. Գանիէլ, որ ս. Լուսաւորչի թոռը չէ, այլ աշակերտը, թաղուած է Տարոնի Հացեաց Գրախտ ասուած տեղում Խնակնեան վանքի մօտերը, Այս և այսպիսի ուրիշ շատ օրինակներէ կարելի է տեսնել, որ կարելի չէ անպայման հաւատ ընծայել այդպիսի յիշատակարաններին:

Աչքի առաջ ունենալով Փաւստոս Բիւզանդի հաղորդած տեղեկութիւնները, որոնք անշուշտ աւելի արժանահաւատ և միևնոյն ժամանակ նախնական աղբիւրների վերայ են հիմնուած, կարելի է մականերել, որ Ս. Գրիգորի Ս. Վրթանէսի, Ս. Յուսկի, Ս. Տրդատի, թերևս և այլ նոցա մերձաւորների, քնարանը Թորգան աւանն է. Ս. Արխառկէս և Ս. Ներսէս Մեծն ամփոփուած են Եկեղեցաց գաւառի Թիլն աւանում, որ նոյնպէս Սեպուհի ստորոտումն է, իսկ Ս. Տրդատի որդին Խոսրով Բ. Առաջ ամփոփուեցաւ Անի կամ Կամախ ամրոցում,* Մ. Խորենացին նոյնպէս յիշուէ, որ Ս. Գրիգորի մարմինն ամփոփուած է Թորգանում: Բայց նա պատմում է, թէ Մանայ այրում հովիւների ձեռքով թաղուելուց յետոյ, երբ քրիստոնէական հաւատն արդէն հաստատութիւն գտած էր Հայաստանում, դարձեալ վերին ցուցմամբ Գառնիկ անունով մի ձգնաւոր գտաւ ս. մարմինը և բերեց դրեց Թորգան գիւղում: Այդ ձգնաւորի անունն և պատմութիւնը Փաւստոսին յայտնի չէ. իսկ միւս պատմիչներն յիշում են, Խորենացուց առնելով, Թէ այդպիսի մի անձն եղել է, այդ երևում է նորանից, որ Սեպուհի վանքերից մէկը կոչւում էր Գառնիկայ վանք, այլ կերպ Կառնոյ վանք.** այժմ Աւագ վանքից ոչ հեռու Կառնի անունով գիւղն է նորա տեղը: Շատ հաւանական է, որ այդ ձգնաւորը Ս. Լուսաւորչի աշակերտներից մէկն էր, որ ձգնում էր նոյն Սեպուհ սարի վերայ. նա առաջինն իմանալով իւր վարդապետի մահն, եկաւ փոխադրեց նորան Թորգան ա-

ւանք, որ նորա կալուածքն էր, և այնտեղ, ինչպէս աւանդութիւնն ասում է, ամփոփեց ս. նշխարները նորա հիմնած եկեղեցու մօտ, նորա իսկ զրօսանաց պարտիզի մէջ, իսկ այն աւանդութիւնն իւր թէ Գառնիկին յայտնուեցան ս. նշխարներն Ե. դարի վերջում, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, սխալ է: Թորգան աւանը Գարանաղեաց գաւառում և Թիլն աւանն Եկեղեցաց գաւառում երկու նշանաւոր կէտեր են, որոնք որոշում են Ս. Լուսաւորչի կալուածքի ընդարձակութիւնը. նոցա մէջ տեղն է Սեպուհ սարը, որ իսկապէս Ս. Լուսաւորչի կեանքի վերջին օրերի համար յաւերժական մի յուշարձան է Հայաստանում: Սեպուհի վերայ քայլ չկայ, որ չստիպէ մեզ մտաբերել Ս. Լուսաւորչի երկրաւոր կեանքի զանազան վայրկեանները, նորա հարաւային ստորոտները ողողուում են Եփրատի ջրերով, արևելքից հոսում է Գայլ գետը, արեւմուտքից Գոմերայգ երեք հովիտների հետ խառնուում են Սեպուհի ընդարձակ ձորերն ու ձորակները, որոնց մէջ և պահուած են պէսպէս յիշատակներ: Արդէն յայտնի է թէ Ս. Գրիգոր դեռ իւրեւ սպասաւոր Տրդատ արքայի որպիսի անտանելի տունջանքներ կրեց Գայլ գետի վերայ Երիզայ աւանում: Ենթադրեալ Հայոց հովիւ ընտրուեցաւ, ինչպիսի՝ եռանգով խորտակեց կործանեց Երիզայի անահատական, Թիլն աւանի նանեական և Թորգանի՝ սպիտակափառն Բարձամիայ դից մեհեանները. յետոյ իւր հովուապետական գործունեութեան ժամանակ շատ անգամ եկաւ առանձնացաւ Սեպուհի վերայ ձգնողական կեանք վարելու, մինչև որ ի վերջոյ այնտեղ մնաց և այնտեղ էլ կնքեց իւր մահկանացուն:

Յովհաննէս կաթողիկոս Գրասխանակերտցին Ժ. գարում անձամբ շրջեցաւ Սեպուհի սրբավայրերը և համառօտ նկարագրում է իւր տեսածը. Գնացի, ասում է, այն սուրբ այրը, որտեղ ս. կինն Մանի, և ապա երիցս երանեալ մեր Լուսաւորչին էր բնակել. տեսայ այնտեղ քարանձաւի խորքերում մի փոքրիկ փորուածք դժուարամուտ դռներով. նորա մէջ տեղւոնեան սեղան կար պատարագի համար ապա գնացի կանգնեցայ այն քարի մօտ, որտեղ ձեռք լուսաւորութեան առիթմէ երկու օր կանգնած ըստ պատում էր սուրբ Մանի կոյսի վախճանին. այնտեղ ուխտ անելուց յետոյ գնացի և լաւեհամ աղբերիկն՝ որ անտաշ քարերով շրջապատուած է և դրոշներ ունի. որտեղից որ Ս. Գրիգոր ջուր էր առնում խմելու, նոյն տեղից և ես թշուառականս արժանացայ ջուր առնելու և խմելու. օրհնած հող առայ այն փուլ եկած զարակից, որի մէջ հովիւները ծածկել էին հոգեւոր պատուական գանձը, նորա վերայ արդէն իմ հրամանով մի քարուկրեայ եկեղեցի էր

* Փաւստ. քիւղ. Գ. 2. 11, 12, 14 և Ե. 24, 25.

** Ասողկ. Բ. 3:

շինուած: քարանձաւների խորքերում տեսայ կող-
սակրծն: խորադնագեաց, բոկագնաց, խորաճաշակ
մարդիկ, որոնք մնում էին այնտեղ մշտամունչ
աղօթելով: նորա միախառն միասին չէին ընկնում:
այլ ցանուցիր ամբողջ սարի ստորոտում զանազան
կայաններ ունէին: և ամէն մէկն իւր տշխատանքով
հոգում էր իւր մարմնաւոր պէտքերը: ևս նոցա
օրհնութիւնն առնելով, դնացի Թորդան գիւղն «ի
տեղ ի զբոսանաց պարտիզկանն սրբոյն Գրիգորի» որի
մէջ իմաստութեան և անմահութեան գանձերն են
պահուած: «այսինքն կենդանի ոսկերք սրբոցն»: այն-
տեղ գիշերելով և ուխտս կատարելով, կտրեցի մի
կտոր այն հացի ծառից, որ Ս. Լուսաւորիչն էր
տնկել իւր ձեռքով: ապա գարձեալ դնացի դէպի
սարը և վանքերի մէջ մնացի ինն ամսի չափ:
Դրասխանակերտցի կաթուղիկոսի այս այցելութիւնից
գրեթէ չորս հարիւր տարի յետոյ ջերմ ոգևորու-
թեամբ գրուատեց Սեպուհի և նորա սրբափայտի
յիշատակը Երզնկացին Յովհանն հայրենասիրա-
կան պարծանք համարելով իրեն համար, որ Ս. Լու-
սաւորիչ ապրել և գործել է իւր Յովհաննի ծննդա-
փայրում: Երզնկացին, ի թիւս այլոց, յիշում է
այն երկու աղբիւրները, որոնք Ս. Լուսաւորիչի ա-
ղօթքով նոր բնութիւն վաստակեցին. նոցանից մէկը
կոչրին տեսութիւն տալու զօրութիւն ստացաւ և
կոչուեցաւ Լ ու ս ո յ ա զ բ իւր, միւսն իւր աղի
համը փոխեց և կոչուեցաւ բ ա ռ և հ ա մ, նա յի-
շում է ս. Տրդատ արքայի հաւուների թուրը, որ
խաչանիշ փայլում է Սեպուհի գլխին օգի մէջ: Ըստ
աւանդութեան, Ս. Գրիգոր ինքն օծեց այդ թուրն
և դրեց Սեպուհի վերայ: Զէնն արքայական, ասում
է Յովհանն, դպանման գործի կենաց արքային յօրի-
նէր ի կենաց գործիս և կայ այժմ ի պահեստի ի
քեզ, ով բարեբախտ և ամենագով Սեպուհ (տես և
շարական «խորհուրդ խաչելոյն» և այլն): ս. Տրդատի
այդ կայծակէ կամ հաւուների թուրն, ասում են,
ինքն հսկայազօր արքայն հանեց մէկ գի նետեց, երբ
ուզում էր առանձնանալ՝ Սեպուհի վերայ Ս. Գրի-
գորի հետ միասին ճգնելու: բայց թուրը գետին
չընկաւ, այլ օգի մէջ կախուած մնաց և այնպէս
լոյսի նման մինչև օրս ցոլում է Սեպուհի վերայ,
փայլատակներ արձակելով երբեմն գազաթի բար-
ձրութիւնից *): Սեպուհի զանազան մասերն և յատ-
կութիւնները դրուատելուց յետոյ Երզնկացին իւր
խօսքն ուղղում է Դարանաղեաց գաւառին, յիշում
է նորա բնական հարստութիւնը, բացատրելով գա-
ւառի անունն ա զ ի գ ա ռ ա ն խօսքերով, նկարա-
գրում է այն աղբիւրը, որ ամառն հոսելիս սառչում

պնդանում է, իսկ ձմեռն ընդհակառակը միշտ տաք
է և հեղանիւթ, գովում է գաւառի ծաղկաւետ
լեռները, ջրաբուխ ձորերը, ջրաղի դարանները և
այլն: շեշտելով թէ այդ հրաշալիքներով չէ որ
Դարանաղեաց գաւառը գովելի է, այլ նորանով
որ այնտեղ թաղուեցաւ Ս. Գրիգոր: Այստեղ Եր-
զնկացին աւելացնում է և այն թէ «յերիս տեղիս
ի քեզ կազմեալ շինեցաւ շիրիմ հանգստարանի և
սուրբ մարմնոյ նշխարաց տեղի և տապան գերեզ-
մանի»: Աչքի առաջ ունենալով, որ Երզնկացու յի-
շած այս երեք շիրիմներից մէկը Թորդանումն է
և միւսը Մանեայ այրի մօտ այն դարակը, որի վե-
րայ Դրասխանակերտցու հրամանով եկեղեցի շինու-
եցաւ և այժմ Հանգիստ Ս. Լուսաւորիչի է կոչուում
մնում է որոշել երրորդ շիրիմի տեղը, որ մեզ
անձանթ է: Սեպուհի ստորոտներում քան և չորս
վանք է եղել, որոնք այժմ գրեթէ ամայի են և
մեծ մասը կիսակործան: նոցա մէջ առաջին և նշա-
նաւոր տեղը բռնում է Աւագ վանքը, որ հիմնել է
ըստ աւանդութեան, Ս. Թագեոս առաքեալն և
ընդարձակել է Ս. Գրիգոր, այդ վանքի եկեղեցի-
ներից մէկը կոչուում է Ս. Լուսաւորիչ: բացի այդ
Երիզայի մօտերը կայ Զարչարանաց Ս. Լուսաւորիչի
կամ Տատասկի վանք, որտեղ պահուում էին նորա
տանջանաց գործիքներից մի մաս՝ այն է երկաթէ
տատասկներ, որոնցից երկուսը կան և Ս. Էջմիածնի
մասունքների մէջ*: գուցէ այս վանքերից մէկում
ևս պահուել է Ս. Լուսաւորիչի անունով մի շիրիմ:
Այդ զանազան շիրիմներն անշուշտ, ժամանակի ըն-
թացքումն են յառաջ եկել իբրեւ ուխտատեղեր:
այդ մի սովորական երեւոյթ է Հայաստանի շատ
վանքերի համար, զորօրինակ մնեք գիտենք, որ մի-
և նոյն ս. Պարպետի ս. Գեորգի անունով գերեզ-
մաններ ունին զանազան վանքեր: Սակայն հաւաստին
այն է, որ Ս. Լուսաւորիչի պատուական մարմնի ա-
ռաջին ժամանակաւոր հանգստարանն եղել է Մա-
նեայ Այրի մօտ հովիւների կազմած կարկառը կամ
ինչպէս Յովհաննէս Դրասխանակերտցին է ասում
«փլուզեալ դարակը», իսկ վերջին և յաւիտենական
բնակարանը Թորդանի շիրիմն էր:

Գ

Թէ երբ և ինչպէս յայտնուեցան և բաժանուե-
ցան Ս. Լուսաւորիչի նշխարները, ճշգրիտ տեղեկու-
թիւններ չունինք: Գիտենք միայն, որ նորա իրենց
վերջին օթեանում չեն մնացել, երախտագէտ սե-
րունգը հանել ցրուել է նորա մասունքներն իբրեւ
սրբութիւններ և մատուցել է արժանի յարգանքը:

Դեռ Ե. դարում Ս. Լուսաւորչի նշխարները Հայոց եկեղեցու սրբութիւնների մէջ նշանաւոր տեղ էին գրաւում: Վաղար Գարպեցին պատմում է, որ Ս. Վարդանանց ժամանակ, երբ Հայոց նախարարները Պարսից դռնից վերադարձան Հայաստան, նոցա զիմաւորեցին «գաւթ պաշտօնէիցն, բերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու խաչին և զնշխարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Գրիգորի»: Նմանապէս պատմում է որ երբ Վահան Մամիկոնեան իրրեւ Հայոց սպարապետ Պարսկաստանից Դուին եկաւ, Յովհանն Մանգալունի հայրապետը զիմաւորեց նորան «պատուական նշանաւ խաչին և սուրբ նշխարօք ձգնաղգեաց նահատակին Գրիգորի»: Միևնոյն ժամանակ տեսնում ենք, որ Փարպեցու պատմութեան մէջ Ս. Լուսաւորչի յիշուում է միշտ իրրեւ պաշտպան և բարեխօս Հայոց համար, նա կոչւում է «առաքելանման հովիւ», «սուրբ նահատակ», «խոստովանող», «ձգնաղգեաց նահատակ», «արարող ուղիղ գործոց և ուսուցիչ յստակ և անհեղձ վարդապետութեան», «քրիստոնէութեան լաւ նշան համարուում է Ս. Լուսաւորչի «ամենասուրբ վարդապետութեան» հետեւելը. ուխտապահ ժողովրդի համար սրբերի վարքից բարի օրինակներ բերելու ժամանակ առանձնապէս պատմում էին Ս. Լուսաւորչի «անապատում համբերութիւնը», «չարշարանները» և «ձգնութիւնը»: Փարպեցին պատմում է նմանապէս թէ որչափ սերտ կապուած էին Հայոց սրտերը Ս. Լուսաւորչի անուան հետ և որչափ վստահ էին նորա բարեխօսութեան վերայ, երբ Հրահատ Կամսարականին Պարսից զօրավարը գերի տարաւ, նորա կղբայր ներսէջը քուն ու զագար չունէր, ասում է Փարպեցին, շարունակ սուգ էր անում և հնարներ էր որոնում իւր եղբորն ազատելու շատ փորձեր փորձեց անձամբ փախցնելու նորան Պարսից բանակից, չյաջողուեցաւ, այդ ջանքերի և խուզարկութեան ժամանակ, մի անգամ, երբ նա մօտեցել էր «ի սուրբ տեղի տան նահատակին Գրիգորի» յիշելով, որ սրբերը կարեկից են վշտացնելներին, և մտաբերելով, որ Ս. Գրիգոր «համարձակութիւն» ունի Աստուծոյ առաջ, հաւատով սրտանց օգնութեան կանչեց նորան, Գանդի հնարաւոր է Աստուծոյ ամենայն, զբո խնդիր քաջ ախորժելով կամի լսել և կատարել, ասում է ներսէջ Ս. Գրիգորին, եւ չսխալուեցաւ. որովհետեւ «Փրկչին Աստուծոյ անդ և անդ հանեալ զկապեալն Հրահատ ի շրջափակ զգուշութենէ պահապանացն, արձակէր խաղաղութեամբ առ սիրելի եղբայրն իւր և յաշխարհ»: Նկարագրելով թէ ինչպէս ուրախ և համարձակ էին ուխտապահները Նիխորի բանակում և ինչպէս ամօթահար և ընկճուած էին ուրացողները,

Փարպեցին ոգևորուած ասում է. Լուսաւորեալ ծագէին երեսը աստուածասէր պաշտօնէիցն ըստ նմանութեան լուսոյն, զոր ընտրեցին ինքեանք և լուսաւորեցան, իսկ ի վերայ երեսաց մոխրապաշտացն նոյն կերպարան մօխոյն իջեալ նստէր. յայնժամ յայտնի տեսանէր, շարունակում է նա մի այլ տեղ, յըստակ ակն խորհրդոյ ճշմարտասիրացն զպայծառարար յաջողութեան ճախրումն սրբոյն Գրիգորի ամենայն ձգնաղգեցիկ ընկերովքն իւրովք ի վերայ երկարահամբեր ուխտապահացն բանակին, ասել կամենալով, թէ Ս. Գրիգոր և իւր նման նահատակներն աներևութաբար ուխտապահներ չհետ էին, նոցա պաշտպան և նոցա ուրախակից, նոյն Ե. դարում Ս. Գրիգորի անուանը նուիրուած մատուռներ և եկեղեցիներ ևս կային. այսպէս օրինակ Դրասխանակերտցին Յովհաննէս, Թովմա Արծրունին և Վարդան պատմիչ որոշ յայտնում են, որ Ս. Վարդան Մամիկոնեան Դուին մարզպանին հալածեց, հոյ պաշտօնեաներին պատուհասեց, բազմեր կործանեց և տեղը շինեց «եկեղեցի մեծ անուանակոչութեամբ սրբոյն Գրիգորի»: Նմանապէս Փարպեցին և Ստեփաննոս Օրպելեան յիշում են Բագաւանի Ս. Գրիգորի մատուռը, Այս ամենից հետեւում է, որ Ե. դարում Հայոց մէջ արդէն զարգացած էր Ս. Լուսաւորչի յիշատակն և նշխարները մեծարելու գաղափարը, որն և գործ գրուեցաւ առաւելապէս կրօնական մաքառման ժամանակ, Թէեւ Ստեփաննոս Ասողիկ աւանդում է, որ Ս. Լուսաւորչի նշխարներն յայտնուել են Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան ժամանակ, իսկ Միթիար Այրիվանեցին այդ գէպը դնում է 500—520 թուականներին. սակայն Փարպեցու խօսքերից և վերջ յիշուած բացատրութիւններից պարզ երևում է, որ այդ սխալ է: Թերեւս ինչպէս Չամչեանն է կարծում (Ա. 653), Ասողիկի տեղեկութիւնները վերաբերում են Աղուանից ս. Գրիգորիսի նշխարաց գիւտին. թէև չենք կարող մտածել, որ Ե. դարի վերջերում կամ Չ. դարի սկզբներում տեղի ունեցած չլինի Ս. Լուսաւորչի մատուռների մի յայտնութիւն Հայաստանի յունական բաժնում: այլ կերպ գծուար է բացատրել այն աւանդութիւնը, որ գոյութիւն ունի մեր յիշատակարաններում իբր թէ Ս. Լուսաւորչի նշխարները Զենոն կայսեր հրամանով բռնութեամբ տարուեցան Բիւզանդիայ, Հայոց թողնելով միայն աջ ձեռքը և մի ուրիշ մասն, նրմանապէս անբացատրելի կրման այն աւանդութիւնները, որոնցից երևում է, թէ Բիւզանդիայից բերուած են Հայաստան Ս. Լուսաւորչի նշխարներն Թ. դարում Աշոտ Ա. Թագաւորի ժամանակ, * Այնու

ամենայնիւ մեզ համար հաւատին այն է, որ Ե. դարում կային Վաղարշապատում և ապա Գուրխում Ս. Լուսաւորչի նշխարներ, Թէ ինչպէս էին նոքա բերուել այնտեղ, յայտնի չէ. գիտենք միայն, որ Ե. դարում տեղի է ունենում Ս. Լուսաւորչի նշխարների մեծագոյն մասի փոխադրութիւնը Թորդանից Այրարատ Գրիգոր պատրիկ Մամիկոնեանի ձեռքով, Այդ պատմում է Մովսէս Վաղանկատուացին. «Ի ժամանակն յայնոսիկ, ասում է նա, բերեալ էր իշխանն և մեծ զօրավարն Հայոց ի Թորդանայ ի Գաւանդեաց գաւառէն զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի բողոքովին ամենայն ոսկերօքն հանգեր ձ յաշխարհն Հայոց յԱյրարատեան գաւառն ի Վաղարշապատ քաղաք, և հանգուցեալ ի նորաչին յարկս եկեղեցոյն, զոր մեծին ներսիս շինեալ էր յանուն սրբոյն Գրիգորի, Այս եղաւ ներսէս Գ. Հինոզ կաթողիկոսի ժամանակ (632 (671) թ), որն և կանգնեց Ս. Լուսաւորչի յիշատակի համար մի հոյակապ եկեղեցի, նորա աւելորակներն այսօր էլ կան Վաղարշապատի արեւելեան կողմը Երևանու ճանապարհի վերայ և կոչուում են խանգարած եկեղեցի, Հին ժամանակ այդ եկեղեցուն անունն էր «Առապարի Ս. Գրիգոր» կամ «Զուարթնոց եկեղեցի»։ Սերէոս եպիսկոպոսն Ե. դարում այդ եկեղեցու մասին պատմում է, թէ ներսէս Գ. կամեցաւ «շինել իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն որ ի Վաղարշապատ քաղաքին ի վերայ ճանապարհին, յորում, ասեն, ընդ առաջ եղև թագաւորն Տրդատ սրբոյն Գրիգորի, շինեաց անդ և եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն, որոց երեւեալ ի տեսեան սրբոյն Գրիգորի, և շինեաց եկեղեցին բարձր շինուածովք և շքեղ զարմանալեօք արժանի աստուածային պատուոյն, որում նուիրեացն, Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս Գրասխանակերտցին յիշատակում է, որ ներսէս Գ. նոյն եկեղեցու հիմքումն ամփոփեց Ս. Լուսաւորչի մասունքները. «Ի ներքոյ չորից սեանցն հաստահարուսից բաժանեալ գնէ, ասում է, զնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի առ ի անշուշտ մնացականութեամբ պահել գանձուն երկնաւորի ի գերեաց ապականչաց»։ միևնոյն ժամանակ յիշում է, որ Ս. Լուսաւորչի «քրիստոսադրոշմ և պատուական գլուխը» խոր տեղ չամփոփեց, «այլ արտաքոյ ի գործի եղեալ» պահպանում էր գանձերի մէջ ուխտաւորների համար, Զուարթնոց եկեղեցին մի հրաշլիք է համարուել հին ժամանակ իւր շինուածքով. մի յիշատակաբանում ասում է, որ ներսէս Գ. Բիզանդիոյ Կոստանդ կայսեր ծախքով շինեց «զբազմապաշտօն փարախն բանաւոր հօտից ի քաղաքու գաշ-

տի ի սուրբն Գրիգոր»։ Ասողիկ «գանաղան յօրինուածով» «հրաշապայծառ եկեղեցի» է անուանում Առապարի ս. Գրիգորը. իսկ Մխիթար Այրիվանեցին 641—690 թուականների մէջ է գնում նորա շինութիւնն և, թերեւ Սամուէլ Անեցուց առնելով, ասում է. Հինոզն ներսէս շինէ զԱռապարի ս. Գրիգորն զզարմացուցիչն տիեզերաց, որ քակեցաւ ի Տաճկաց, նայելով այդ շինութեան արդի բեկորներին, արդարեւ, չէ կարելի չգարմանալ շէնքի ընդարձակութեան, շքեղութեան և ամրութեան վերայ, Զորս սեան խոյակները տակաւին կան և մնում են իրրեւ ապացոյց անցեալ վկայութիւնների, նոքա այսօր գտնուում են մայր Աթոռի Գէորգեան ձեմարանի գաւթում, եւրոպական հնագէտները բազմիցս ուսումնասիրել և նկարագրել են այդ խոյակները.* նոքա կողովածև կերտուած ունին և քանդակները շատ նուրբ են. իւրաքանչիւր երկուսի վերայ կան միևնոյն յունարէն տառերը խաչաձև քանդակած ներսէս Գ. Հինոզի անունով այսպէս.

NAPΣOY ներսիս KAΘOΛIKOY կաթողիկոսի.

Եթե հետեւեք Գրասխանակերտցու վկայութեանը, պիտի մտածենք, որ այս խոյակներին համապատասխան խարիսխների տակ, որոնք դեռ մնում են փլատակի ներքեւ, պահուած են ս. Լուսաւորչի նշխարներից չորս մաս, Իսկ թէ ինչ եղաւ նորա պատուական գլուխը, որ պահուում էր գանձերի մէջ, չենք կարող պատմութիւնից որոշ բան իմանալ, Վաղանկատուացին և Վարդան աւանդում են, որ Ե. դարում Աղուանից Իսրայէլ եպիսկոպոսը շատ աղաչեց Գրիգոր պատրիկին և ներսէս Գ. կաթողիկոսին, որ ս. Գրիգորի նշխարներից մի մաս տան իրեն. նոքա յանձն չառան և ասում էին թէ «ոչ ուրեք երբէք բաշխեալ են նշխարք Գրիգորի և ոչ ումեք ունիմք իշխանութիւն հանել մասն ի նմանէ և տալ քեզ»։ Իսրայէլ եպիսկոպոսն իւր նպատակին հասնելու համար դիմում է Գրիգոր պատրիկի կնոջ Հայոց Տիկին Հեղինէի՝ օգնութեանը, որ Աղուանից երկրից էր. վերջինիս յաջողում է կաթողիկոսին համոզելու և ստանալու Ս. Լուսաւորչի ծնօտի մի մասը, որ Իսրայէլ բե-

բում տեղաւորում է Աղուանից Գլխոյ վանք կոչուած մենաստանում Աւանդութիւն կայ, որ Ս. Լուսաւորչի գլուխն յետոյ տարուել է Իտալիա ուր Նէապոլ քաղաքում պահուում է նա, ինչպէս պատմում է Զամէնանը (Ա. 635)։ Ս. Լուսաւորչի անուանը նուիրուած մի եկեղեցու մէջ։

Այսպէս ուրեմն կանուխ ժամանակներից ըսկսած բաժան բաժան է լինում մեր օ. Հայրապետի մարմինը. նորա նշխարների շնորհիւ կանգնում են մատուռներ և վանքեր Հայաստանում և Հայաստանից դուրս։ Այդ նշխարներից մէկը՝ Ս. Լուսաւորչի ատամը՝ մի ժամանակ պահուում էր Աւագ վանքում։ Թէև այժմ մատուռը չկայ, սակայն մնում է տուփը, որ մի նշանաւոր հնութիւն է համարւում և կոչւում է Տեղ-տափ կամ ըստ Ինձինձեանի՝ Գեղ-թափ։ Սա ձեռքի մը չափ մոխրագոյն փայլուն քար է, ասում է Գար. վ. Սրուանձտեան. նորա վերայ նուրբ արուեստով քանդակուած կայ երկու արծուի յաջմէ թագաւոր, ի ձախն թագուհի և ի կեդրոն ին մատուռ քկամ ակն դնելու տեղ մը, ուր Ս. Լուսաւորչի ակրայն գրած են եղեր. այս գործ հիանալի և անման, կաւանդեն թէ Կոստանդիանոս ընծայած է մեր Տրդատին կամ Սեղբեստրոս՝ Լուսաւորչին, Շատ անցորդք և հնախոյք, ասում է նա, յատկապէս հեռի տեղերէ եկած են զայս տեսնելու և հիացեր են, շատ ալ ջանացեր են արծաթով կամ այլ և այլ խոտամամբ և հատուցմամբ հանել զայն վանքէն, ինչպէս նաև հնարքներ ու հրապոյր ի գործ գնելով, սակայն չեն յաջողած։ Այս հնութեան համար Ինձինձեանը գրում է այսպէս Գեղթափ կոչեցեալ վէմ, յորում փորագրեալ կան չորք աւետարանի չք. զոր սրբոյն Սեղբեստրոսի ասեն տուեալ ի պարգև Լուսաւորչին։ Երկու նկարագրութիւններն * իրար չեն բռնում։ Երևում է, որ երկուսը միևնոյն բանի վերայ չեն խօսում։**

Կ. Կ.

(Ըն շարունակուել)

* Թոր. Աղբ. Բ. 57. ՌՄ. Աշխարհագր. Ա. 104.

** Լեհաստանի Նիկոլ եպիսկոպոսի մօտ էլ մի մատուց եղել է այն է Ս. Լուսաւորչի մատը։ Առասպելական տեղեկութեան նայելով, կարելի է կասկածել մատուցի իսկութեան վերայ։ Տես Բոնի Միլնիլին, 25։

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԳՐԱՆԻԿՈՆ.

ԿԵԹՈՒՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

— Ջարմանալի եռանդ է ցոյց տալիս կաթովիկ եկեղեցին ԺԹ. դարավերջին, այդ եռանդը նկատելի է մարդկային գործունէութեան և կեանքի բոլոր ասպարէզներում, ինչպէս կարող են վկայել մեր քրոնիկոնների ընթերցողները. «Կաթովիկ տարեգրութիւն» կոչուող շարաթաթերթը իւր վերջին համարում ծանօթացնում է մեզ «միջազգային, գիտնական, կաթովիկ համաժողովների» հետ և հրաւեր է կարգում մասնակցելու Գ. համաժողովին, որ պիտի տեղի ունենայ 1897 թ. օգոստոսի 9—12 Ն. Տ.

Այդ համաժողովների զաղափարն յղացել է 1885 թուին մի ֆրանսիացի կանոնիկոս, որ ունեցել է և իւր զօրաւոր հակառակորդները, Առաջին համաժողովը տեղի է ունեցել Փարիզում 1888-ի ապրիլի 9-ին, երկրորդը կրկին նոյն տեղում 1891-ին և երրորդը Բրիւսէլում 1894-ի 3—8 սեպտեմբերի, Համաժողովների գործնական յաջողութիւնը ապացուցել է զրա անհրաժեշտութիւնն և այժմ կաթովիկ եկեղեցու բարձրագոյն հեղինակութեան պաշտպանութեամբ նախապատրաստուում է չորրորդ համագումարը, Առաջին ժողովին մասնակցել են 1605 կաթովիկ գիտնականներ և գիտութեամբ հետաքրքրուողներ, երկրորդին 2294, երրորդին 2538 անձինք աշխարհիս բոլոր կաթովիկ երկրներից, Մասնակցողների մէջ են եղել կաթովիկ հռչակաւոր գիտնականները, Առաջին համաժողովի աշխատութիւններն հրատարակուել են երկու մեծ հատորով, երկրորդին ութ և երրորդին ինն, որոնց մէջ մարդկային գիտութեան բոլոր ճիւղերի մասին հետազոտութիւններ են եղել։

Ինչ է արդեօք կաթովիկ համաժողովների նպատակը, Ահա թէ ինչպէս է որոշում այդ նպատակը կաթովիկ թերթը, Համաժողովների նպատակն է գիտութեան հողի վերայ համախմբել բոլոր այն կաթովիկներին, որոնք իրենց հանգամանքների և ընդունակութեան չափով հետաքրքրուում են գիտնական հետազոտութիւններով, Կարեւոր և անհրաժեշտ է, որ կաթովիկ գիտնականները միմեան բոլոր իրենց պաշտօնակիցների հետ զանազան ասպարէզներում, սրա հետ միասին անհրաժեշտ է, որ կաթովիկ եկեղեցու հաւատարիմ որդիք համախմբուեն գիտութիւնները յառաջ տանելու համար, Այսու պէտք է ապացուցանել կաթովիկութիւնը, որ հակառակ իւր դէմ արձակուած մեղադրանքին,